

บทที่ 2

แนวความคิดทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.1 แนวความคิดเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐาน

ในสังคมมนุษย์เรานั้นจำเป็นจะต้องมีการรวมกลุ่มอยู่ร่วมกัน ซึ่งพฤติกรรมเช่นนั้นได้เกิดขึ้นมานานแล้วตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์จนกระทั่งถึงปัจจุบันนี้ พฤติกรรมดังกล่าวก็คือการตั้งถิ่นฐานซึ่งมีการวิวัฒนาการตามยุคสมัยตามความเจริญก้าวหน้าของโลกเรา การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์นั้นพอจะแบ่งการตั้งถิ่นฐานได้ 2 ยุค คือ

ยุคที่ 1 เป็นสมัยที่มนุษย์ยังไม่รู้จักการก่อสร้างที่อยู่อาศัย ยุคนี้จะเป็นมนุษย์ในยุคสมัยหิน มนุษย์ในยุคนี้จะอาศัยอยู่ตามถ้ำธรรมชาติซึ่งเรามักจะพบโครงกระดูกหรือวัตถุอื่น ๆ ตามถ้ำในบางแห่ง

ยุคที่ 2 เป็นสมัยที่มนุษย์เราเริ่มรู้จักการก่อสร้างบ้านเรือนเพื่อเป็นที่อยู่อาศัย จนกระทั่งถึงปัจจุบัน

2.1.1 ลักษณะการตั้งถิ่นฐาน

การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์เรามีรูปแบบลักษณะหลายอย่างแตกต่างกันออกไป ซึ่งทั้งนี้ขึ้นอยู่กับปัจจัยและองค์ประกอบต่าง ๆ ที่เอื้ออำนวยให้ รูปแบบการตั้งถิ่นฐานที่สำคัญมี 4 ลักษณะ¹ คือ

¹ อัจรา เนียมสอน, "การเปลี่ยนแปลงและแนวโน้มการตั้งถิ่นฐานบริเวณ อำเภอ สองข้างถนน สายจันทบุรี-สระแก้ว, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาการวางแผนภาคและเมือง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.

1) การตั้งถิ่นฐานแบบแนวยาว (Linear Settlement) การตั้งถิ่นฐานในลักษณะเช่นนี้เรามักจะพบอยู่ตามบริเวณสองฝั่งของแม่น้ำ ลำคลอง ซึ่งเราเรียกว่า "River Linear Settlement" และการตั้งถิ่นฐานตามบริเวณสองข้างทางตามทางรถยนต์ และสถานีรถไฟเรียกว่า "Road Linear Settlement"

2) การตั้งถิ่นฐานแบบกระจุกตัว (Cluster Settlement) การตั้งถิ่นฐานในลักษณะนี้จะพบได้ตามบริเวณที่เป็นจุดตัดกับของถนน ลำคลองหรือตามบริเวณที่เป็นจุดศูนย์กลางของชุมชนในบริเวณย่านนั้น เช่น วัด เป็นต้น นอกจากนี้ก็เป็นบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์จากทรัพยากรธรรมชาติ เช่น แหล่งแร่หรือแหล่งรัตนชาติ

3) การตั้งถิ่นฐานแบบเป็นระเบียบ (Uniform Settlement) การตั้งถิ่นฐานในลักษณะนี้จะปรากฏในบริเวณที่มีลักษณะภูมิประเทศที่มีการกระจายตัวของทรัพยากรธรรมชาติ ความสะดวกของสาธารณูปโภค สาธารณูปการต่าง ๆ ไม่แตกต่างกันมากนักหรือเป็นพื้นที่ที่ได้จัดตั้งขึ้นโดยทางราชการ เช่น นิคมสร้างตนเอง เป็นต้น

4) การตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย (Scatter Settlement) การตั้งถิ่นฐานในลักษณะนี้บ้านเรือนจะตั้งอยู่ห่าง ๆ กัน โดยจะตั้งอยู่ในที่นาหรือสวนของตนเอง ส่วนศูนย์บริการ เช่น วัด โรงเรียน ร้านค้า จะอยู่ห่างออกไป

การตั้งถิ่นฐานที่ 4 แบบที่กล่าวมานั้น แบบที่ 1 แบบที่ 2 และแบบที่ 4 เป็นชุมชนที่ก่อตั้งขึ้นโดยไม่มี การวางแผนมาก่อนและเป็นชุมชนเก่าแก่มาตั้งแต่โบราณ ยกเว้นแบบที่ 4 ส่วนมากจะเป็นชุมชนใหม่ มีเพียงแบบที่ 3 เท่านั้นที่เป็นชุมชนที่มีการวางแผนในการก่อตั้งถิ่นฐาน นอกจากนั้นลักษณะการตั้งถิ่นฐานยังแบ่งออกได้ 3 ลักษณะคือ¹

ก. การตั้งถิ่นฐานแบบชั่วคราวหรือการตั้งถิ่นฐานแบบเคลื่อนย้าย (Mobility Settlement)

การตั้งถิ่นฐานประเภทนี้เป็นการตั้งถิ่นฐานที่อยู่ในช่วงเวลาสั้น ๆ เวลาใดเวลาหนึ่ง ต่อจากนั้นก็จะมีการเคลื่อนย้าย เร่ร่อน ไปตั้งถิ่นฐานยังบริเวณอื่น ๆ ต่อไป การตั้งถิ่นฐานประเภทนี้จะขึ้นอยู่กับสภาพองค์ประกอบทางธรรมชาติเป็นสำคัญ เช่น กุ้งหูกุ้ง สัตว์ป่า ป่าไม้

¹ นานวัลย์ กิจวัชรกุล, ภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2528) หน้า 2-7.

แหล่งน้ำและความอุดมสมบูรณ์ของดินเป็นต้น กลุ่มชนที่มีการตั้งถิ่นฐานประเภทนี้ส่วนมากมักจะเป็นกลุ่มชนกลุ่มเล็ก ๆ และเนื่องจากการตั้งถิ่นฐานแบบชั่วคราวเช่นนี้มักจะทำให้ไม่สามารถรวมตัวกันเป็นชนกลุ่มใหญ่ได้ โดยมากจะอยู่รวมกันไม่เกินระดับครอบครัว ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าอาหารในบริเวณนั้นมีจำนวนจำกัด ไม่สามารถเลี้ยงคนเป็นจำนวนมากได้และการรวมกลุ่มเป็นกลุ่มใหญ่ก็เป็นอุปสรรคในการเคลื่อนย้ายด้วย

การประกอบอาชีพของกลุ่มชนที่มีการตั้งถิ่นฐานแบบนี้มักประกอบอาชีพล่าสัตว์ ๑ เพียงเพื่อหาอาหารในการดำรงชีวิตไปวัน ๆ เท่านั้นหรือเป็นการประกอบอาชีพเบื้องต้นเท่านั้นไม่สลับซับซ้อนนัก เครื่องมือที่ใช้ก็เป็นแบบง่าย ๆ อาชีพที่สำคัญ ได้แก่ การล่าสัตว์และเก็บของป่า (Hunting and Gathering) การเลี้ยงสัตว์แบบเร่ร่อน (Nomadic Herding)

ข. การตั้งถิ่นฐานแบบกึ่งถาวร (Semipermanent Settlement)

เป็นวิวัฒนาการการตั้งถิ่นฐานมาจากแบบชั่วคราวมาเป็นการตั้งถิ่นฐานเพื่ออยู่อาศัยและประกอบอาชีพการเพาะปลูก โดยการโค่นแผ้วถางป่าเพื่อนำพื้นที่มาใช้ในการเพาะปลูก วิธีการเพาะปลูกก็จะใช้เครื่องมือง่าย ๆ และใช้แรงงานคนไม่มีการใช้เครื่องจักรกลเข้าช่วย ไม่มีการใส่ปุ๋ยเพื่อเพิ่มความอุดมสมบูรณ์ให้แก่ดิน เมื่อความอุดมสมบูรณ์ของดินลดลงอย่างรวดเร็วปลูกพืชไม่ได้ผลชนกลุ่มนี้ก็จะอพยพถิ่นที่อยู่อาศัยใหม่ เพื่อหาที่เพาะปลูกต่อไป ซึ่งเรียกการเพาะปลูกลักษณะนี้ว่าการทำไร่เลื่อนลอย (Shifting Cultivation) ได้แก่ พวกชาวเขาเผ่าต่าง ๆ

ปัจจุบันลักษณะการตั้งถิ่นฐานแบบกึ่งถาวรนอกจากพวกชาวเขาแล้ว ยังมีพวกกรรมกรที่ใช้แรงงานซึ่งมีการตั้งถิ่นฐานลักษณะเช่นนี้เหมือนกัน โดยคนกลุ่มนี้จะอพยพจากบ้านเดิมไปเป็นกรรมกรรับจ้างที่อื่น ๆ ซึ่งอาจจะเป็นทั้งในประเทศหรือต่างประเทศก็ได้

ค. การตั้งถิ่นฐานแบบถาวร (Sedentary Settlement)

เป็นการตั้งถิ่นฐานอยู่กับที่เป็นหลักแหล่งแน่นอน โอกาสในการเคลื่อนย้ายมีน้อยหรือเกือบไม่มีเลย การตั้งถิ่นฐานแบบนี้ถือว่าเป็นการตั้งถิ่นฐานของประชากรส่วนใหญ่ของโลก โดยมีลักษณะการตั้งถิ่นฐานอยู่รวมกันเป็นกลุ่มในบริเวณที่มีสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่เอื้ออำนวยต่อการตั้งถิ่นฐาน นอกจากนี้ยังมีอิทธิพลจาก ภาษา ศาสนา สังคม ประเพณีและวัฒนธรรมเป็นแกนกลางร่วมกัน

2.1.2 ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐาน

การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์นั้น จะเลือกทำเลที่ตั้งที่มีปัจจัยหรือองค์ประกอบที่ดีที่สุด ซึ่งปัจจัยดังกล่าวพอจะแยกออกได้ดังนี้

- 1) ปัจจัยทางด้านภูมิประเทศหรือปัจจัยทางด้านสภาพ ได้แก่ สภาพที่ตั้ง ลักษณะของพื้นที่ต้องมีความปลอดภัยต่าง ๆ เช่นจากน้ำท่วมเป็นต้น สภาพภูมิอากาศ แหล่งน้ำเพื่อใช้ในการบริโภคและเพื่อใช้ในการเพาะปลูก ความอุดมสมบูรณ์ของดินและแร่ธาตุต่าง ๆ ในดิน ความสะดวกสบายอันเกิดจากการกระทำของมนุษย์ เช่น ถนนเพื่อการสัญจร การสื่อสาร เป็นต้น
- 2) ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจและสังคม ได้แก่ จำนวนประชากร ความเชื่อถือ วัฒนธรรมนิยมประเพณีและวัฒนธรรม ระดับการศึกษา ระดับรายได้และลักษณะการประกอบอาชีพ ด้วย รวมทั้งระบบการเมืองการปกครองและการบริการจากรัฐด้วย

2.2 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.2.1 ลักษณะการตั้งถิ่นฐานของไทย¹

เนื่องจากประชากรส่วนใหญ่ของประเทศไทยประกอบอาชีพทางการเกษตรกรรม ลักษณะการตั้งถิ่นฐานจึงยึดเอาแหล่งน้ำเป็นหลัก โดยเกาะกลุ่มอยู่ตามลุ่มแม่น้ำอย่างหนาแน่น มีลักษณะต่อเนื่องกันมาตลอด ทั้งนี้ก็เนื่องจากสภาพภูมิประเทศและความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติต่างๆ ที่เอื้ออำนวยให้เกิดการเคลื่อนไหวอพยพเข้าสู่บริเวณลุ่มน้ำต่างๆ เหล่านั้น อาทิ เช่น ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ลุ่มแม่น้ำแม่กลอง ลุ่มแม่น้ำป่าสัก เป็นต้น ในส่วนที่มีการตั้งถิ่นฐานเบาบางก็อาจเนื่องมาจากบริเวณพื้นที่เป็นภูเขา บริเวณที่แห้งแล้ง เช่นทุ่งกุลาร้องไห้ หรือบริเวณที่ไม่มีความปลอดภัยอันเนื่องมาจากภัยสงครามและภัยธรรมชาติ เช่น พื้นที่แถบชายแดนและแถบลุ่มแม่น้ำโขง เป็นต้น

การตั้งถิ่นฐานของประชากรไทยส่วนใหญ่ยังคงเป็น "ชุมชนแบบชนบท" นั่นคือ ประชากรส่วนใหญ่ของประเทศกว่าร้อยละ 80 ยังคงอาศัยอยู่ในชนบท การอพยพประชากรที่เข้ามา ยังคงเป็นการโยกย้ายจากชนบทหนึ่ง ไปสู่ชนบทหนึ่ง เพื่อแสวงหาพื้นที่เพาะปลูก แต่ในปัจจุบัน

¹ นานวัลย์ กิจวัชรกุล, ภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2528), หน้า 52-59.

ประเทศไทย เริ่มพัฒนา เข้าสู่ระบบอุตสาหกรรม ทำให้มีการอพยพเข้ามาหางานทำในกรุงเทพมหานคร และเมืองบริวารมากขึ้นทุก ๆ ปี ทั้งนี้ก็เนื่องจากโรงงานอุตสาหกรรมกระจุกตัวอยู่ในกรุงเทพมหานคร ไม่กระจายออกไปตามหัวเมืองนั่นเอง ในการอพยพของชาวชนบทส่วนใหญ่จะอาศัยแหล่งน้ำเป็นแหล่งทำมาหากิน เพราะอาชีพเกษตรกรรมนั้นน้ำเป็นความจำเป็นสูงสุดสำหรับการเพาะปลูก ดังนั้นแหล่งน้ำธรรมชาติจึงมีบทบาทสำคัญที่สุดที่จะก่อให้เกิดชุมชน

การตั้งถิ่นฐานในเมืองไทย ประชากรส่วนใหญ่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในชนบท จากสถิติกรมการปกครอง พ.ศ. 2530 ประเทศไทยมีประชากรทั้งหมด 53,397,745 คน ในจำนวนนี้อาศัยอยู่ในชนบท 43,879,235 คน คิดเป็นร้อยละ 82.17 ของประชากรทั้งประเทศ ส่วนประชากรที่อยู่ในเมือง 9,518,508 คน คิดเป็นร้อยละ 17.83 ของประชากรทั้งประเทศ และอาจกล่าวได้ว่าการตั้งถิ่นฐานในชนบทนั้นจะอยู่ในลักษณะรวมกลุ่มกันแต่เป็นกลุ่มขนาดไม่ใหญ่ มีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นส่วนใหญ่ และแตกต่างกันไปตามลักษณะภูมิประเทศ ดังนี้

1) ภาคกลาง แบ่งลักษณะของภูมิประเทศออกได้ 3 บริเวณคือ ภาคกลางตอนล่าง ได้แก่ บริเวณดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยา ภาคกลางตอนบน และบริเวณโดยที่ราบภาคกลาง ซึ่งในภาคกลางนี้เป็นบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานหนาแน่นที่สุดของประเทศ โดยเฉพาะบริเวณภาคกลางตอนล่าง

รูปแบบการตั้งถิ่นฐานแบ่งเป็น 3 รูปแบบ คือ การตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่มมักจะมีปรากฏในบริเวณที่ราบใกล้แม่น้ำ บริเวณแยกของเส้นทางคมนาคม เช่น บริเวณถนนตัดกัน แม่น้ำหรือลำคลองมาบรรจบกัน ตัวอย่างการตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่มคือ ผู้ประกอบอาชีพทำนา รูปแบบที่สองเป็นการตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย จะพบในบริเวณที่มีการทำเกษตรกรรมแบบเพิ่มผลผลิตหรือแบบเข้ม (Intensive Cultivation) ได้แก่ ผู้ประกอบอาชีพในการทำไร่ทำสวนมีการตั้งถิ่นฐานในคันที่ของตนเอง ส่วนรูปแบบที่สาม การตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้นทางคมนาคม ซึ่งเป็นสิ่งดึงดูดการตั้งถิ่นฐานของประชากรตั้งแต่อดีต โดยเฉพาะแม่น้ำลำคลอง ดังนั้นจะปรากฏว่ามีการสร้างบ้านเรือนบนคันดินสองฝั่งแม่น้ำ มาในระยะหลังเมื่อมีการสร้างถนนขึ้นมา การตั้งถิ่นฐานจะอยู่ตามแนวถนนมากขึ้น ทั้งนี้เพราะว่าการสัญจรทางบกสะดวกรวดเร็วกว่า โดยจะมีการสร้างบ้านเรียงรายสองข้างทางตามแนวสายของถนนและถ้าเป็นบริเวณแยกของถนนหรือชุมทาง การตั้งถิ่นฐานจะหนาแน่นมากขึ้น

2) ภาคเหนือ ลักษณะภูมิประเทศประกอบด้วยเทือกเขาซึ่งมีความสูงจากระดับน้ำทะเลตั้งแต่ 1,500-3,000 เมตร เทือกเขาเหล่านี้เป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำลำธาร โดยเฉพาะแม่น้ำปิง วัง ยม น่าน ที่ไหลลงมาทางใต้ ส่วนแม่น้ำอิง แม่น้ำกก ไหลไปทางเหนือลงสู่แม่น้ำโขง นอกจากนี้ยังประกอบด้วยหุบเขาและที่ราบระหว่างหุบเขาซึ่งเป็นบริเวณที่มีดินร่วนดินตะกอน ลุ่มแม่น้ำที่มีความอุดมสมบูรณ์นับว่าเป็นเหตุให้มีการตั้งถิ่นฐานอย่างหนาแน่น โดยเฉพาะบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำจะเป็นที่ตั้งของเมืองทั้งหลาย ส่วนบริเวณที่สูงมีการคมนาคม ไม่สะดวกและมีพื้นที่เพาะปลูกจำกัด

รูปแบบการตั้งถิ่นฐานในภาคเหนือมีลักษณะคล้ายกับภาคกลางคือการตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้นทางการคมนาคม เป็นการตั้งถิ่นฐานที่พบมากที่สุด โดยเฉพาะที่ราบบริเวณคันดินธรรมชาติตามแนวของแม่น้ำปิงและแนวโพนังในปัจจุบัน การตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้นทางการคมนาคมมักปรากฏตามบริเวณแนวถนนสายใหญ่ อีกรูปแบบหนึ่งคือการตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่มจะปรากฏบริเวณถนนตัดกัน บริเวณโค้งแม่น้ำ หรือบริเวณที่สูงจะพบแถบหุบเขาและถ้าหุบเขาเป็นแอ่งแผ่นดินขนาดใหญ่ย่อมมีผลทำให้ลักษณะการตั้งถิ่นฐานเป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่ด้วย นอกจากนี้ยังมีการตั้งถิ่นฐานแบบกระจายปรากฏบริเวณเขาสูง บริเวณที่ประกอบอาชีพทำไร่ ทำสวน เป็นต้น

3) ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบแบ่งออกเป็นสองตอน โดยมีเทือกเขาภูพานเป็นแนวแบ่งเขต พื้นที่ตอนบนเรียกว่า "แอ่งสกลนคร" ส่วนพื้นที่ตอนล่างเรียกว่า "แอ่งโคราช" ซึ่งเป็นพื้นที่ส่วนใหญ่ของภาค มีแม่น้ำที่สำคัญ 2 สาย คือ แม่น้ำมูลและแม่น้ำชี ไหลผ่านตอนกลางของภาค ลักษณะเนื้อดินส่วนใหญ่เป็นดินทราย มีคุณสมบัติอุ้มน้ำเลว ความสมดุลย์ของลำน้ำกับพื้นที่ไม่เพียงพอทำให้ขาดแคลนน้ำในหน้าแล้ง ความสัมพันธ์ของแหล่งน้ำกับการตั้งถิ่นฐานจะเห็นว่าการตั้งถิ่นฐานหนาแน่นตามบริเวณที่ราบลุ่มของแม่น้ำทั้งสองสาย อันเป็นบริเวณที่เหมาะสมต่อการประกอบอาชีพเกษตรกรรม

ลักษณะการตั้งถิ่นฐานมี 3 รูปแบบ คือ การตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่ม จะพบโดยทั่วไปบริเวณใกล้แหล่งน้ำธรรมชาติ เช่นที่ หนองหาน จังหวัดสกลนคร นอกจากนี้ยังพบบริเวณรอบ ๆ อ่างเก็บน้ำ บริเวณที่เนิน บริเวณเส้นทางการคมนาคมตัดกัน ส่วนการตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้นทางการคมนาคม โดยเฉพาะตามแนวแม่น้ำ เป็นการตั้งถิ่นฐานที่มีมาแต่โบราณ สำหรับการตั้งถิ่นฐานตามแนวถนนเป็นการตั้งถิ่นฐานในระยะหลังที่ได้มีการก่อสร้างถนนสายต่าง ๆ เพิ่มมากขึ้น เช่น ถนนมิตรภาพ ถนนจากจังหวัดนครราชสีมาไปยังจังหวัดระยอง และถนนภายในภาคเหล่านี้เป็นต้น การตั้งถิ่นฐานตามแนวถนน จะพบว่าบริเวณที่เป็นชุมชนจะมีการตั้งถิ่นฐานหนาแน่นติดต่อกันตามแนวถนนและบริเวณที่ไกลชุมชนออกไป การตั้งถิ่นฐานจะค่อย ๆ ห่างกันออกไป รูปแบบที่สาม คือ การตั้งถิ่นฐานแบบกระจายมักจะพบอยู่โดยทั่วไปในพื้นที่การเกษตรซึ่งอยู่ห่างจากชุมชนที่เป็นหมู่บ้าน

4) ภาคตะวันออก ลักษณะภูมิประเทศโดยทั่วไปจะเป็นที่ราบลุ่มประกอบด้วยภูเขาสูง เนินเขา ที่ราบริมฝั่งแม่น้ำและที่ราบริมฝั่งทะเล เศรษฐกิจส่วนใหญ่จะเป็นการประกอบอาชีพทางการเกษตรกรรม เช่น การทำไร่มันสำปะหลัง ไร่อ้อย สวนผลไม้ ส่วนยางพารา การขุดแร่โดยเฉพาะถ่านหินซึ่งลักษณะภูมิประเทศและกิจกรรมทางเศรษฐกิจจะมีผลต่อรูปแบบการตั้งถิ่นฐานดังนี้

การตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้นทางคมนาคมกระจายตามแนวถนน โดยเฉพาะถนนสุขุมวิท และเป็นกลุ่มบริเวณทางแยกถนนสุขุมวิท ซึ่งบริเวณที่เป็นชุมชนที่เป็นกลุ่มนี้จะอยู่กันอย่างหนาแน่นตามแนวถนนและจำนวนบ้านจะค่อข ๗ น้อยลงและตั้งห่างกันออกไปไกลจากชุมชน นอกจากนี้ยังมีการสร้างบ้านตามแนวแม่น้ำ ลำคลอง และเลียบชายฝั่งทะเลอีกด้วย โดยจะอยู่บริเวณที่เป็นเนินน้ำไม่ท่วมและอยู่รวมกลุ่มกันประมาณ 15-20 หลังคาเรือน การตั้งถิ่นฐานแบบกระจายเป็นลักษณะการตั้งถิ่นฐานกระจายในส่วนของตนโดยอยู่ไม่ไกลนัก เช่น สวนเงาะ ทุเรียน ยางพารา เป็นต้น

5) ภาคตะวันตก ลักษณะภูมิประเทศโดยทั่วไปเป็นที่ราบแคบ ๆ เขิงเขา และที่ราบระหว่างภูเขา โดยทางตะวันออกของภาคเป็นที่ราบลาดสู่ภาคกลาง ส่วนทางตะวันตกของภาคเป็นที่ค่อนข้างสูงไปจนถึงเป็นภูเขา มีแม่น้ำที่สำคัญคือ แม่น้ำแควน้อย แม่น้ำแควใหญ่ รวมกันเป็นแม่น้ำแม่กลอง นอกจากมีที่ราบระหว่างภูเขาแล้วยังมีที่ราบชายฝั่งทะเล ซึ่งรูปแบบการตั้งถิ่นฐานในภูมิภาคแถบนี้มีลักษณะดังนี้ การตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย พบได้ทั่วไปโดยเฉพาะบริเวณแอ่งที่ราบแคบ ๆ ระหว่างภูเขา หรือมีการกระจายแบบโดดเดี่ยวในพื้นที่การเกษตรของตน การตั้งถิ่นฐานแบบรวมกลุ่ม มักจะพบในบริเวณที่ราบบริเวณกว้างที่อยู่ระหว่างภูเขา ที่ราบลุ่มแม่น้ำ ส่วนการตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้นทางคมนาคม โดยเฉพาะบริเวณริมถนนที่มีโรงงานอุตสาหกรรมตั้งอยู่ การตั้งถิ่นฐานบริเวณด้านหน้าโรงงานเหล่านี้ค่อนข้างจะหนาแน่น

6) ภาคใต้ ลักษณะภูมิประเทศประกอบด้วยภูเขาที่เป็นแกนกลางของคาบสมุทร ทางด้านตะวันออกของภาคเป็นที่ราบกว้างติดกับอ่าวไทย ส่วนทางด้านตะวันตกของภาคเป็นที่ราบแคบ ๆ ติดทะเลอันดามัน มีแม่น้ำสายสั้น ๆ แต่ไหลเชี่ยว

รูปแบบการตั้งถิ่นฐาน ได้แก่ การตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่มที่มีขนาดแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับตัวแปรอื่น ๆ เช่น ขนาดของถนน ขนาดของลำคลอง และบริเวณที่มีแหล่งแร่ประเภทต่าง ๆ เช่น ดีบุก วุลแฟรม เป็นต้น ส่วนการตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้นทางคมนาคมและการตั้งถิ่นฐานแบบกระจายก็มีลักษณะคล้ายกับภาคอื่น ๆ ของประเทศ

2.2.2 การตั้งถิ่นฐานในประวัติศาสตร์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ¹

หลักฐานทางโบราณคดีที่จะนำมากล่าวในที่นี้ คือร่องรอยของชุมชนโบราณที่พบเห็นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเป็นบริเวณที่มีหลักฐานค่อนข้างสมบูรณ์กว่าภาคอื่น ๆ มีร่องรอยการตั้งหลักแหล่งของมนุษย์มาหลายยุคหลายสมัย จากระดับหมู่บ้านจนถึงชุมชนขนาดใหญ่ที่เป็นเมืองและรัฐตามลำดับ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือแบ่งตามลักษณะภูมิศาสตร์ออกได้เป็น 2 บริเวณคือ

แอ่งสกลนคร (Sakon Nakorn Basin) อยู่ทางตอนเหนือของภาคมีเทือกเขาภูพานหันออกมาจากแอ่งโคราชและมีแม่น้ำโขงเป็นขอบแยกจากอาณาเขตประเทศลาว จังหวัดที่อยู่ในบริเวณแอ่งนี้ได้แก่ อุดรธานี สกลนคร หนองคาย นครพนมและมุกดาหาร ลำน้ำเกือบทุกสายไหลจากที่สูงทางด้านทิศใต้ หรือตะวันตกเฉียงใต้ ไปออกแม่น้ำโขงทางด้านทิศเหนือ หรือตะวันออกเฉียงเหนือ ลักษณะภูมิประเทศอาจแบ่งออกได้เป็นสองตอน คือ บริเวณต้นน้ำทางด้านทิศใต้ ส่วนใหญ่เป็นที่ลาดสูงจากเทือกเขาและเป็นที่ราบลุ่ม (Low Terrace) ตามบริเวณที่ลำน้ำต่าง ๆ ไหลผ่าน ส่วนอีกตอนหนึ่งเป็นที่ลุ่มน้ำท่วมถึง (Flood Plain) ซึ่งอยู่บริเวณตอนปลายของลำน้ำที่จะ ไปออกแม่น้ำโขง

แอ่งโคราช (Korat Basin) อยู่ทางตอนใต้ของภาคมีบริเวณกว้างใหญ่ มีแม่น้ำที่สำคัญ คือ แม่น้ำมูล แม่น้ำชี และลำน้ำอื่น ๆ ที่เป็นสาขาอีกมากมาย ลักษณะภูมิประเทศเป็นแอ่งกระทะหงายคือมีที่ราบน้ำท่วมถึง (Flood Plain) อยู่ตรงกลางชนาดด้วยที่ราบสูงทางด้านเหนือและใต้ ตามบริเวณขอบแอ่งกระทะซึ่งลาดลงมาจากทางด้านเหนือและด้านใต้นั้นจะมีลำน้ำที่เป็นสาขาของแม่น้ำมูลและแม่น้ำชีไหลผ่าน ทำให้บริเวณที่ลำน้ำเหล่านี้ผ่าน ไม่มีสภาพเป็นที่ราบลุ่ม (Low Terrace)

การกระจายตัวของชุมชนโบราณที่เป็นชุมชนถาวร (Sedentary Settlement) พบทั่วไปในบริเวณที่ราบลุ่มที่มีลำน้ำไหลผ่านกับที่ลุ่มตื้นน้ำท่วมถึงของทั้งสองแอ่ง ซึ่งทำให้เรามองเห็นถึงการเลือกทำเลที่ของมนุษย์ในภูมิภาคนี้ได้ ในการเลือกที่ตั้งถิ่นฐานใกล้กับแม่น้ำ ที่ใช้ในการอุปโภคและบริโภค ชุมชนเหล่านี้ได้มีการพัฒนาการเป็นเมือง และรัฐแตกต่างกันไปตามเวลาและสถานที่ที่ตั้งดังนี้

¹ศรีศักร วัลลิโภดม, "อีสาน : ความสัมพันธ์ของชุมชนที่มีผู้นำดินแดนกับการเกิดของรัฐในประเทศไทย", ศิลปวัฒนธรรม (มกราคม 2531) : หน้า 130-140.

แอ่งสกลนคร จากการสำรวจแหล่งชุมชนโบราณของ ภาควิษามนุษยวิทยา มหาวิทยาลัยศิลปากร ในปี พ.ศ. 2525 พบว่าบรรดาชุมชนโบราณที่มีลักษณะถาวรในสมัยก่อนประวัติศาสตร์นั้นพัฒนาขึ้นตามที่ราบลุ่ม (Low Terrace) ในบริเวณต้นน้ำทางด้านใต้ของแอ่งสกลนคร โดยเฉพาะตั้งแต่ด้านตะวันออกเฉียงเหนือของหนองหาน กุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี ผ่านมายังลำน้ำสาขาต่าง ๆ ของลำน้ำสงครามในเขตอำเภอเมือง อำเภอหนองหาน อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี อำเภอสว่างแดนดิน อำเภอมัญจาคีรี อำเภอวังสามหมอ อำเภอวาริชภูมิ อำเภอพรหมและอำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร ชุมชนเหล่านี้ไม่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ส่วนใหญ่จะเป็นเนินดินตั้งอยู่ในที่ราบลุ่มที่มีน้ำไหลผ่าน บางเนินมีขนาดใหญ่ซึ่งรวมบริเวณที่อยู่อาศัยและแหล่งฝังศพเข้าด้วยกัน

จากการขุดค้นของนักโบราณคดีพบว่า มนุษย์ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ประมาณ 600 ปี ก่อนพุทธศักราชลงมาจนถึงราวพุทธศตวรรษที่ 8 มีความเจริญทางด้านเทคโนโลยีสูงสามารถหล่อสำริด เหล็กและแก้ว ขึ้นมาใช้ทำเครื่องประดับ เครื่องมือเครื่องใช้อย่างชำนาญ รวมทั้งมีประเพณีการฝังศพโดยใช้ภาชนะเขียนสี เป็นเครื่องแทนศพ ที่เป็นรูปแบบสืบเนื่องกันมาเป็นเวลานาน การหล่อสำริด ต้องอาศัยแร่ธาตุจากที่อื่น ๆ โดยเฉพาะทองแดงและดีบุก ตลอดจนการพบเปลือกหอยทะเล ซึ่งมีผู้นำมาเป็นเครื่องประดับศพนั้น แสดงให้เห็นเป็นอย่างดีว่าคนโบราณในแอ่งสกลนครมีการติดต่อทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมกับชุมชนที่ห่างไกล โดยเฉพาะแถวชายทะเลในเขตประเทศเวียดนามทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือ

จากการสำรวจแหล่งก่อนประวัติศาสตร์ในบริเวณนี้จำนวน 83 แห่ง รวมทั้งศึกษาผลการขุดค้นทางโบราณคดีของนักโบราณคดีที่ได้กระทำขึ้นในแหล่งต่าง ๆ ก็ยังมองไม่เห็นว่ามีแหล่งใดบ้างที่มีความสำคัญในการที่จะกำหนดเป็นเมืองหรือศูนย์กลางทางการเมืองได้ จะมีก็แต่เพียงขนาดของชุมชนแหล่งต่าง ๆ ที่มีอยู่นั้นมีขนาดใหญ่ ขนาดเล็กกว่ากันและมีการตั้งถิ่นฐานอยู่สืบเนื่องยาวนานกว่ากันเท่านั้น

๖

ในสมัยหลังต่อมาเมื่อเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์แล้ว ชุมชนเหล่านี้เป็นจำนวนมากก็ยังคงอยู่สืบเนื่อง ทั้งนี้เพราะภูมิประเทศและสภาพแวดล้อมมีอิทธิพลที่ทำให้คนต้องตั้งหลักแหล่งเป็นกระจุก (Cluster) ทับลงบนแหล่งชุมชนเดิมเรื่อยมา เพราะฉะนั้นจึงพบว่าในราวพุทธศตวรรษที่ 14 ลงมามีบางชุมชน เช่น บ้านเชียง บ้านพรหม ในเขตหนองหานกุมภวาปีและหนองหานสกลนคร ได้พัฒนาขึ้นเป็นหมู่บ้านสำคัญ มีการกำหนดแหล่งที่เป็นส่วนสถานที่ ครึ่งถึงพุทธศตวรรษที่ 16 ก็ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมแบบขอมจากกรุงกัมพูชา มีพัฒนาการการเป็นเมืองเป็นรัฐขึ้น ดังปรากฏให้เห็นรูปแบบของชุมชน 2 รูปแบบด้วยกันคือ

ด.วิเศษ สกลนคร

1) รูปแบบที่ 1 ปรากฏในรูปของการกำหนดบริเวณในเขตชุมชนหรือบริเวณใกล้เคียงเป็นแหล่งศาสนสถาน มีการสร้างปราสาทหรือปรางค์ด้วยศิลาแลงมีกำแพงล้อมรอบและมีสระน้ำศักดิ์สิทธิ์อยู่ใกล้ ๆ

2) รูปแบบที่ 2 เป็นการสร้างเมืองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบ ภายในบริเวณ หรือบริเวณใกล้เคียงกับเมือง มีการสร้างปราสาทหินหรือศิลาแลงและขุดสระน้ำศักดิ์สิทธิ์เป็นแหล่งสำคัญของชุมชน

ในขณะที่บริเวณที่ราบลุ่ม (Low Terrace) ในบริเวณต้นน้ำของแอ่งสกลนคร มีการพัฒนาการของชุมชนเกิดมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์นั้น บริเวณที่ลุ่มน้ำท่วมถึง (Flood Plain) ซึ่งอยู่ทางด้านเหนือติดกับแม่น้ำโขงนั้น ไม่ปรากฏพบร่องรอยของชุมชนโบราณแต่อย่างใด จากสภาพภูมิประเทศและหลักฐานทางโบราณคดีที่พบอาจกล่าวได้ว่า ชุมชนที่อยู่ในเขตที่เป็นที่ลุ่มน้ำท่วมถึงในแอ่งสกลนครนั้นเป็นชุมชนเล็ก ๆ ของกลุ่มชนที่มีอาชีพในการทำไร่เลื่อนลอยและทำการจับปลาสลับกันไปในเวลาที่เป็นหน้าน้ำ

แอ่งโคราช แอ่งนี้เป็นบริเวณกว้างใหญ่กว่าแอ่งสกลนคร มีชุมชนโบราณเป็นจำนวนมาก กระจายกันอยู่ทั่วไป แบ่งลักษณะพื้นที่ออกเป็น 3 บริเวณคือ

- 1) ที่ลุ่มน้ำท่วมถึง (Flood Plain) ของลุ่มน้ำมูล - ชี
- 2) ที่ราบลุ่มตามลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูล - ชี
- 3) บริเวณที่สูงซึ่งลาดลงมาจากเทือกเขา

ปี พ.ศ. 2524 ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้ดำเนินการสำรวจและศึกษาชุมชนโบราณเหล่านี้ตั้งแต่บริเวณที่ลุ่มน้ำท่วมถึงจนถึงที่ราบลุ่มและที่สูง โดยเฉพาะบริเวณที่ลุ่มน้ำท่วมถึง แอ่งลุ่มน้ำมูล - ชี ตอนล่าง ในเขตจังหวัดมหาสารคาม บุรีรัมย์ สุรินทร์ ร้อยเอ็ด ยโสธร ศรีสะเกษและอุบลราชธานี ซึ่งพบชุมชนโบราณต่าง ๆ กระจายอยู่ตามลุ่มน้ำมูล - ชี และลำน้ำที่เป็นสาขาได้แก่ ลำน้ำชี ลำน้ำพอง ลำน้ำมูล ลำน้ำชี ลำน้ำพอง ลำน้ำชี ลำน้ำพอง ลำน้ำชี ลำน้ำพอง ลำน้ำชี ลำน้ำพอง จากการศึกษาวิเคราะห์ชุมชนโบราณที่พบในบริเวณลุ่มน้ำมูล - ชี ตอนล่างเหล่านี้แบ่งออกได้เป็น 4 ประเภทคือ

- 1) บริเวณเนินดินที่ไม่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ มีระดับสูงกว่าที่ราบลุ่มโดยรอบ ประมาณ 5 เมตรขึ้นไป

- 2) บริเวณเนินดินที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบชั้นเดียว ลักษณะที่เด่นชัดคือ คูน้ำกว้าง ประมาณตั้งแต่ 25 เมตรขึ้นไป บางแห่งก็โอบรอบเนินดินตั้งแต่สองหรือสามเนินขึ้นไป
- 3) เนินดินที่คูน้ำล้อมรอบ 3 ชั้นขึ้นไป
- 4) เนินดินที่มีทั้งคูน้ำและคันดินล้อมรอบ

และจากการสำรวจหมู่บ้านชุมชนโบราณทั้งหมด 199 หมู่บ้านซึ่งปัจจุบันชุมชนเหล่านี้ส่วนใหญ่ยังมีสภาพเป็นหมู่บ้านอยู่ เมื่อมีการตัดถนนผ่านเข้าไปทำให้เห็นชั้นดินที่เคยมีการอยู่อาศัยตั้งแต่ 3 เมตรลงไป แสดงให้เห็นถึงการตั้งถิ่นฐานที่สืบเนื่องมาช้านาน จากการสำรวจศึกษาชุมชนโบราณในบริเวณที่ราบลุ่มน้ำมูล - ชี ตอนล่างที่ได้ดำเนินการมาออกกำหนดแหล่งที่เก่าแก่ที่สุด ออกได้เป็น 2 แห่ง โดยอาศัยหลักฐานที่เป็นแบบกันสมัยก่อนประวัติศาสตร์มาเป็นเครื่องกำหนด คือ

1) แห่งแรก บริเวณตอนกลางของลุ่มน้ำลำลพพลาในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ ในบริเวณอำเภอท่าตูม อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์ อำเภอเกษตรวิสัย อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งแหล่งที่พบเป็นหมู่บ้านที่อยู่ในบริเวณพื้นที่ดังกล่าว พบเครื่องมือหินที่ทำจากหินภูเขาไฟ พบปะปนอยู่กับเครื่องปั้นดินเผาแบบทามาและหลาย ๆ ซึ่งจัดเป็นของที่อยู่ในระยะแรก ๆ ชุมชนโบราณในเขตนี้พบแต่เพียงประเภทที่ไม่มีคูน้ำล้อมรอบและที่มีคูน้ำล้อมรอบชั้นเดียว แต่กลับพบว่าบรรดาชุมชนที่มีคูน้ำล้อมรอบ 2-3 ชั้นหรือที่มีขนาดใหญ่และมีทั้งคูน้ำและกำแพงคันดินล้อมรอบนั้น มักกระจายอยู่ทางฝั่งด้านใต้ของแม่น้ำมูล (ฝั่งอำเภอชุมพลบุรี) ในขณะที่เดียวกันกลุ่มของชุมชนที่มีฝั่งและโครงสร้างที่สลับซับซ้อนนั้นพบมากในบริเวณลำน้ำชี ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกของลำลพพลา โดยเฉพาะเมืองพุทไธสง (ปัจจุบันคือ อำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์) นั้นมีขนาดใหญ่ที่มีคนอาศัยอยู่ได้เป็นจำนวนมาก ยิ่งกว่านั้นบรรดาชุมชนกลุ่มนี้ยังได้รับการโยงเข้าหากันด้วยร่องรอยของถนนและลำคลอง แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและการเมืองต่อกันซึ่งในกลุ่มของชุมชนที่มีความสัมพันธ์กันเช่นนี้ น่าจะมีชุมชนใดชุมชนหนึ่งทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางการปกครอง สังคม และวัฒนธรรม

2) แห่งที่สอง คือที่ราบลุ่มในเขตอำเภอราชสีสไล จังหวัดศรีสะเกษ ทางฝั่งด้านเหนือของแม่น้ำมูล ชุมชนโบราณในบริเวณนี้มีทั้งที่เป็นเนินดิน ไม่มีคูน้ำล้อมรอบและที่มีคูน้ำล้อมรอบกระจายอยู่ในบริเวณใกล้กับหนองน้ำ หรือไม่กี่ลำน้ำเก่า ชุมชนในเขตทุ่งราชสีสไลนี้มีเอกลักษณ์เฉพาะของท้องถิ่น ซึ่งแตกต่างไปจากชุมชนอื่น ๆ ในบริเวณที่ราบลุ่มน้ำมูล-ชี ตอนล่างด้วยกันและที่สำคัญก็คือ บรรดาชุมชนขนาดใหญ่ที่มีคูน้ำล้อมรอบหลาย ๆ ชั้นนั้น ไม่พบในบริเวณตอน

กลางของที่ราบลุ่ม แต่พบตามขอบ ๆ ของบริเวณ เช่น บ้านหลุมไผ่ ใกล้กับฝั่งแม่น้ำมูลและบ้าน
 ปิงแกทางฝั่งเหนือของลำน้ำชี เป็นต้น

จากการศึกษาวิเคราะห์รูปแบบและการกระจายตัวของชุมชนโบราณในบริเวณ
 ที่ลุ่มน้ำท่วมถึงของลุ่มน้ำมูล-ชี ตอนล่าง พบว่าการตั้งถิ่นฐานของชุมชนถาวรของคนในบริเวณแอ่ง
 โคราชนั้น พัฒนาขึ้นก่อนในบริเวณตอนกลางของที่ลุ่มน้ำท่วมถึง ในรูปแบบที่เป็นเนินดินไม่มีคูน้ำล้อม
 รอบและแบบที่มีคูน้ำล้อมรอบขั้นเดียว การที่มีการขุดคูน้ำล้อมรอบเนินดินที่อยู่อาศัย หรือที่ตั้งของ
 ชุมชนนั้น ก็เพื่อเก็บกักน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้งซึ่งในย่านนี้กันดารน้ำมาก สมัยหลัง ๆ ต่อมา ผู้คนคง
 เคลื่อนย้ายออกไปตั้งถิ่นฐานตามบริเวณขอบของที่ลุ่มต่ำ ทำให้มีการพัฒนาของชุมชนโบราณใหม่ ๆ
 ขึ้นในแถบนี้ ชุมชนบางแห่งก็มีขนาดใหญ่และล้อมรอบด้วยคูน้ำเป็นจำนวนถึง 2-3 ชั้น การที่มีคูน้ำ
 หลายชั้นนี้ ไม่น่าที่จะใช้เพื่อกักเก็บน้ำแต่เพียงอย่างเดียว หากคงใช้เพื่อการเพาะปลูกด้วย นอก
 จากนี้ยังอาศัยเพื่อการป้องกันจากศัตรูและน้ำท่วมในหน้าน้ำหลากด้วย ชุมชนประเภทนี้คงทำหน้าที่
 เป็นศูนย์กลางในการป้องกันให้กับชุมชนอื่น ๆ ที่อยู่โดยรอบด้วย

ในบริเวณที่ราบลุ่ม (Low Terrace) ที่อยู่ตามบริเวณต้นน้ำของลำน้ำที่เป็น
 สาขาแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี มีชุมชนโบราณทั้งประเภทมีคูน้ำคันดินล้อมรอบและไม่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ
 กระจายกันอยู่เป็นจำนวนมากและพบร่องรอยของการอยู่อาศัยที่ยาวนาน เช่นเดียวกับชุมชนโบราณ
 ในบริเวณที่ลุ่มน้ำท่วมถึง (Flood Plain) เหมือนกัน แต่ว่าบรรดาชุมชนที่มีคูน้ำล้อมรอบนั้นมีการ
 พัฒนาการ ทั้งในรูปแบบและขนาดมากกว่า ซึ่งชุมชนประเภทนี้อาจวิเคราะห์ได้ 2 กรณีคือ กรณี
 แรก เป็นชุมชนที่สร้างทับหรือพัฒนามาจากชุมชนเดิมที่มีอยู่ก่อนแล้ว ในกรณีที่สอง เป็นการสร้างขึ้น
 ในบริเวณที่ไม่มีการอยู่อาศัยมาก่อน

สิ่งที่ทำให้เกิด "นครรัฐ" ขึ้นในบริเวณแอ่งโคราชในยุคต้นๆ ของประวัติศาสตร์
 นั้นก็คือทิวเขาภราทภายในแอ่งโคราชเองที่เป็นที่ต้องการของบ้านเมืองที่อยู่โดยรอบ ได้แก่เกลือและ
 เหล็ก โดยเฉพาะเกลือนี้พบแหล่งผลิตที่สำคัญในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้และลำน้ำเสียวในเขตตำบล
 บ่อพันขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

บริเวณที่สูงส่วนใหญ่เป็นที่ลาดลงมาจากเชิงเขา เช่นเชิงเทือกเขาพนมดงรัก
 เชิงเทือกเขาภูพาน เป็นต้น เป็นบริเวณที่ไม่ใครพบแหล่งชุมชนโบราณที่ตั้งหลักแหล่งถาวรในสมัย
 ก่อนประวัติศาสตร์ เพราะเป็นที่ยากแก่การปรับตัวเองของสังคมที่มีอาชีพในการเพาะปลูกเป็นหลัก
 จนกระทั่งถึงประมาณพุทธศตวรรษที่ 15 จึงเริ่มแลเห็นร่องรอยของชุมชนโบราณเกิดขึ้น จากการ
 ศึกษาหลักฐานทางโบราณคดี และรูปแบบของชุมชนทำให้ทราบต่อไปว่า ประมาณพุทธศตวรรษที่ 16
 เป็นต้นมา ชุมชนที่มีรูปแบบสมรมาเสมอตั้งกล่าวมานี้ได้แพร่หลายจากที่สูงลงสู่บริเวณที่ราบลุ่ม และ

ที่ลุ่มต่ำท่วมถึงในเขตแอ่งโคราช มีการสร้างปราสาท อ่างเก็บน้ำและสระน้ำที่มากมาย ในบางแห่งก็มีการสร้างเมืองใหม่เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีคูน้ำคันดินล้อมรอบกับลงไปบนชุมชนที่มีคูน้ำคันดินที่มีมาแต่เดิม เช่น บ้านเมืองพลับพลา บ้านางรถ เป็นต้น ยิ่งกว่านั้นชุมชนเหล่านี้ยังได้แพร่หลายเข้าไปในแอ่งสกลนคร ก่อให้เกิดเมืองโบราณรูปสม่าเสมอขึ้นในเขตแอ่งสกลนครด้วย เช่น เมืองหนองหานน้อยในเขตอำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี และเมืองทานหลวงในเขตจังหวัดสกลนคร

การศึกษาลักษณะ และรูปแบบของชุมชนโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้แสดงให้เห็นถึงการพัฒนาการทางวัฒนธรรมของมนุษย์ ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการปรับตัวเองของสังคมมนุษย์เข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ดังจะเห็นได้ว่าในแอ่งสกลนครนั้น มนุษย์ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์มาเลือกตั้งหลักแหล่งของชุมชนในบริเวณที่ราบลุ่มตอนต้นน้ำของแม่น้ำสายสำคัญ ทั้งนี้เพราะว่าเป็นบริเวณที่มีทำการเพาะปลูกได้ดีกว่าที่อื่นๆ แต่ก็ไม่ปรากฏว่าได้มีการปรับปรุงสภาพชุมชนให้ใหญ่โต มีคูน้ำคันดินเป็นที่เก็บกักน้ำและป้องกันการรุกรานของข้าศึกศัตรูต่ออย่างใด ซึ่งทั้งนี้เพราะว่าองค์การทางสังคมมีขนาดเล็กอยู่ในระดับหมู่บ้าน และความพร้อมเพรียงทางธรรมชาติและสภาพแวดล้อมไม่ทำให้เกิดความจำเป็นที่จะต้องนำเอาเทคโนโลยีต่างๆ มาใช้

ในขณะที่เดียวกันทางแอ่งโคราช มนุษย์ที่ตั้งหลักแหล่งอยู่ในที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงนั้น สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติไม่เอื้ออำนวย ในฤดูฝนน้ำท่วมถึง และในฤดูแล้งขาดแคลนน้ำจำเป็นต้องมีการจัดระเบียบทางสังคมให้มีการร่วมมือกันขุดคูน้ำล้อมรอบชุมชนเพื่อเก็บกักน้ำไว้ใช้ในการอุปโภคและบริโภค การร่วมมือกันขุดคูน้ำและสร้างคันดินระบายน้ำนี้บางชุมชนไม่อาจทำขึ้นได้โดยอาศัยแรงงานภายในชุมชนของตนเอง จะต้องพึ่งพาอาศัยแรงงานจากชุมชนอื่นที่อยู่ภายนอก จึงเป็นเหตุให้เกิดเครือข่ายของความสัมพันธ์ทางสังคมและเทคโนโลยี ผลทำให้เกิดเป็นกลุ่มของชุมชนที่มีความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและการเมืองด้วย

พัฒนาการของชุมชนโบราณในแอ่งโคราชนั้น ชี้ให้เห็นว่ามีการขยายตัวจากบริเวณที่ลุ่มน้ำท่วมถึงที่อยู่ตรงกลางของแอ่งกระทะ มายังบริเวณที่ราบลุ่มตามชายขอบกระทะ ดังเห็นได้จากการพบชุมชนขนาดใหญ่ที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบและในหลาย ๆ แห่งมีผังบริเวณที่ซับซ้อน มีการกันเขตที่อยู่อาศัยออกจากบริเวณที่ทำการเพาะปลูกและบริเวณที่เป็นศาสนสถาน การที่ขยายมาซึ่งที่ราบลุ่มนั้นเหมาะสมกว่าเพราะไม่ต้องเดือดร้อนในเรื่องน้ำท่วม ในขณะที่เดียวกันก็เป็นบริเวณที่ติดต่อไปยังบริเวณอื่น ๆ ภายนอกได้สะดวก

ภายหลังการเสื่อมสลายของวัฒนธรรมขอมในราวพุทธศตวรรษที่ 18 ลงมาแล้ว บ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือโรยร้างไปเหลือแต่เพียงชุมชนเล็ก ๆ ในระดับหมู่บ้านและ เมืองขนาดย่อม ๆ ประชาชนในระยะนี้อยู่ในสภาพที่ไม่สามารถควบคุมธรรมชาติได้ ในยามหน้าน้ำ ก็ต้องอพยพหนีอุทกภัย ในหน้าแล้งก็อดอยากน้ำต้องไปหาน้ำจากแหล่งน้ำที่อยู่ห่างไกลจากหมู่บ้าน ออกไป ไม่สามารถพึ่งพบรรดาอ่างเก็บน้ำหรือสระตระพังต่าง ๆ ที่ยังเหลืออยู่จากอดีตให้เป็น ประโยชน์ได้

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย